

DERLEME SÖZLÜĞÜ'NDE GEÇEN "SABAN" İLE İLGİLİ KELİMELER*

WORDS RELATED TO "SABAN" IN THE COMPILATION DICTIONARY

Mehmet YASTI **

Öz

İnsana özgü bir varlık olarak dil, geçmişten geleceğe kültürün en önemli aynası ve taşıyıcısıdır. Dil, içinde bulunulan coğrafyanın ve bu coğrafya üzerinde yaşayan milletin izlerini taşır. Dilin malzemesi olan sözcüğüne bakılarak bir milletin yaşayış şekli, dünya görüşü ve kültürü hakkında fikir sahibi olunabilir. Sözcüğünde görülen değişimler o milletin yaşayış biçiminin, dünyayı algılayış şeklinin ve kültürünün de değiştiğinin göstergesidir. Günlük hayatta kullanıma giren her unsur beraberinde sözcüğümüze yeni katkılar sunarken, hayatımızdan çıkan her unsur da beraberinde ona karşılık olan kelimelerin düşmesine sebep olur. Bunun en tipik örneklerinden biri de sabandır. Bir toprak işleme aleti olarak saban yakın zamana kadar tarımda ana toprak işleme aleti olarak kullanılırken teknolojinin gelişmesiyle bugün büyük oranda kullanımdan çıkmış, yerini daha mekanik aletlere bırakmıştır. Bu gelişme beraberinde saban ve sabanı oluşturan unsurlarla ilgili söz varlığının dilimizden düşme sürecini hızlandırmıştır. Bu bağlamda Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan Derleme Sözlüğü bugün standart yazı dilinde olmayan, unutulmaya yüz tutan kelimeleri barındırması açısından önemli bir kaynaktır. Bu çalışmada saban kelimesinin etimolojisi ile tarihi ve çağdaş lehçelerdeki kullanımı hakkında bilgi verildikten sonra Anadolu ağızlarındaki sabanla ilgili genel adlandırmalar, sabanı oluşturan temel parça ve kısımlarla ilgili adlandırma formlarına dair sözcüğü ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Derleme Sözlüğü, Anadolu Ağızları, Saban

Abstract

The language as a unique entity of human being is the most important reflector and carrier of culture from past to future. Language carries traces of the geography and the nation that lives on this geography. It is possible to have an idea about nation's lifestyle, worldview and their culture by looking at the vocabulary of language. Change on the vocabulary means the change on lifestyle, the way of perceiving the world and the culture. Every element comes into use in daily life brings new voices to the vocabulary, and every element that comes out of our life causes the words corresponding to it to extinct. Turkish word "saban" [plow] is one of the most typical example of this situation. As a tool for soil cultivation, the plow has been used as a plowing tool in agriculture until recently, but

* Bu makale 2018 yılında Moğolistan'da düzenlenen "Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumunda sunulmuştur. Ancak bildiri metni gönderilmediği için Bildiriler Kitabında basılmamıştır.

** Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, mehmetyasti42@gmail.com, ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6339-6872>

Gönderim Tarihi: 14.10.2019
Kabul Tarihi: 31.10.2019

with the development of technology today it has come out of great use and left its place to more mechanical tools. This development has accelerated the process of extinction from the language of our word about plowing and plowing elements. In this context, the Compilation Dictionary [Derleme Sözlüğü] prepared by the Turkish Language Institute is an important resource in terms of accommodating the forgotten words which are not used in standard written language today. In this study, after giving information about the etymology of the "saban" and its state in historical and contemporary dialects, the general nomenclature about "saban" in the Anatolian dialects and the lexical about the naming forms related to the basic parts and parts forming the plow (saban) have been tried to be revealed. •

Keywords

Compilation Dictionary, Anatolian Dialects, plow.

GİRİŞ

Arkeolojik araştırmalar dünyada tarımın 10.000 yıldan fazla bir süredir yapıldığını ortaya koymuştur. İnsanların yerleşik hayata geçişlerini de ortalama bu tarihle ilişkilendirmek mümkündür. Hatta sabanın icat edilmesiyle toplumların göçebe hayat tarzından yerleşik hayata geçiş sürecinin hızlandığını da söylemek mümkündür.

Toprak işleme aleti olarak sabanın en eski çağlardan günümüze yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir. Saban, teknoloji her ne kadar gelişmişse de bugün birçok ülkede toplumların ekonomik gelişmişlik düzeyi ve coğrafyanın şartlarına göre hâlâ yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

Dünyanın en kadim medeniyetlerinden birine sahip olan Türklerin de tarımla olan uğraşlarının çok eskilere dayandığı başta Türkçe yazılmış metinler olmak üzere çeşitli arkeolojik kazılardan, Çin, Bizans ve Araplara ait tarihi kayıtlardan anlaşılmaktadır. Eski Türkler göçebe bir hayat tarzına sahip olmakla birlikte yaşamlarını idame ettirebilecek kadar ziraatle de uğraşmış; buğday, arpa, pirinç, darı, mısır gibi ürünler ekmiş; asma, elma, dut fidanları yetiştirmişlerdir (Gül 2004). Hububat ekiminde çeşitli araçlar kullanılmakla beraber toprak işlemede ana alet saban olmuştur.¹

Saban kelimesi ilk defa Uygur metinlerinde karşımıza çıkar. Türkler tarihsel süreç içinde saban aleti için *aka*, *amaç*, *bukursı/bokursı*, *qotan* kelimelerini de kullanmışlardır.²

Aka kelimesi bugün Çuvaşçada yaşamaktadır. Hasan Eren, çağdaş ve tarihi lehçelerde rastlanmayan *aka* kelimesinin saban kelimesinden daha eski olduğuna dikkat çekerek, Macarcadaki *eke* şeklinin buna delil olduğunu ifade etmiştir (Eren 1979:14). Gombocz da Macarcadaki *eke* şeklinin Türkçede *äk*- fiiline denk gelen, Çuvaşça *ak*- "ekmek" fiilinden türeyen *äkäg'*den geldiğini iddia etmiştir (Gül 2004: 217; Gülensoy 2007:709).

Amaç, DLT'te "saban, çift öküzü ve benzeri tarım aletleri" karşılığında kullanılmıştır (Ercilasun 2014: 549). Bayram Gül, amaç'ın tarlada öküzlerce çekilen bir alet olup, kelimenin ilk başlarda saban çeken öküz için de kullanılmış olabileceğini iddia etmiştir (Gül 2004:218). Eren ve Clauson ise kelimenin Farsça "âmâç"tan geldiğini savunmuşlardır (Eren 1979: 13; Clauson 1972:156).

bukursı/bokursı, *Irk Bitig'de* "ağaç saban" anlamında kullanılmıştır. Clauson, kelimenin kökenini Toharca olarak belirtmiştir (Clauson 1972: 319). Kelime DLT'de "saban demiri" anlamında geçmiştir (Ercilasun 2014: 600).

Qotan ya da *köten* de saban anlamında kullanılmaktadır. Azerbaycan sahasında kalın ünlülü kotan dendiğini ifade eden Eren, *kotanla-*, *kotançı* kullanımlarını örnek verir (Eren 1979: 17). Bugün Türkiye Türkçesinde kelimenin daha ziyade köten biçiminde ince ünlülü formu kullanılmakta olup traktörle kullanılan toprak işleme aletidir. Lehçe-i Osmanî adlı sözlükte kotan (قوتان) şeklinde geçen kelime *büyük ağır saban*, *pulluğun ağırlığı* (Lügat-i Osmanî 1876:934) olarak tanımlanmıştır. Dankoff kotan kelimesinin Ermeniceden alıntı olduğunu iddia ederken Nişanyan buna karşı çıkararak kelimenin kökeninin açık olmadığını ve Anadolu'da yaygınlık göstermesinin de Ermenice olma ihtimalini zayıflattığı savunmuştur

¹ Çeşitli kaynaklarda "Eski Türklerden kalma saban yoktur." dense de Moğolistan Tarih Müzesi'nde Köktürkler dönemine ait sabanın toprağı karıştıran demiri olduğu anlaşılan parça sergilenmektedir (Gül 2004:216).

² Hasan Eren'in "Türklerde Ekinciliğin Gelişmesine Katkıları" adlı makalesi ile Bayram Gül'ün "Eski Türk Tarım Terimleri" adlı doktora çalışması Türkiye'de Türklerin tarihî süreci içinde kullandıkları ziraatçilik ve tarım aletleri ile ilgili ayrıntılı bilgi veren iki önemli çalışmadır.

(<http://www.nisanyansozluk.com/?k=köten>). Ötüken Sözlük'te ise kelimenin Ermenice *gu'tan>kotan*'dan geliştiği belirtilmiştir (<http://www.otukensozluk.com/>).

1. "Saban" Kelimesinin Etimolojisi

Türk dilinin ilk yazılı metinlerinden itibaren izleyebildiğimiz *saban* kelimesinin kökeni ile ilgili en geniş bilgiyi Eren'in "Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü" adlı eserinde buluruz. Eren, "Tarla sürmeye yarayan demir uçlu araç ve tarla" anlamına gelen *saban* kelimesinin "tarladan harman yerine getirilen ve henüz dövülmeyen hububat" anlamındaki *sap* kelimesine denominal (isimden isim yapma eki) +an ekinin getirilmesiyle meydana geldiğini ifade etmiştir (Eren 1999:347). Eren başka bir çalışmada *saman* kelimesinin de -n sesinin tesiriyle -b->-m-benzeşmesi sonucu *sapan>saban>saman* kelimesinden geliştiğini farklı örneklerle kanıtlamaya çalışmıştır (Eren 1979:10)³. Clauson ise kelimenin Türkçe olduğunu iddia ederek çağdaş ve tarihî lehçelerdeki kullanımlarını vermiştir (Clauson 1972: 790). Tuncer Gülensoy <OT. *sap* "sıra" (DLT)+an ekinin birleşiminden meydana geldiğini ifade ettikten sonra kelimenin Kazan Tatar Türkçesinde *yaz ekini* ve *tarla*; Kazak Türkçesinde *tarla*; *saban* ağaç'ın ise Kazan Tatar Türkçesinde *saban* anlamında kullanıldığını belirtmiştir (Gülensoy 2007:709).

2. Tarihi Lehçelerde "Saban"

2.1. Köktürk Metinlerinde

Köktürk harfli metinlerin yazılış amacı gereği savaş, kahramanlık gibi konularla sınırlı olması dolayısıyla Köktürk yazıtlarında *saban* kelimesine rastlanmazken tarımla ilgili terimler de yok denecek kadar azdır. Ancak Köktürkler döneminde toprağa kutsiyet atfedildiği, ana gibi üretgen ve besleyici olduğu yine metinlerden anlaşılmaktadır. Köktürk yazıtlarından Yenisey bölgesinde tespit edilen Aldı-Bel I ve II (Y 12, Y 72) yazıtlarında tarlaya kadının üretgenliği benzetmesi yapılarak *katun tarlağım* ifadesi kullanılmıştır (Gül 2004:77). Yazıtlarda Köktürklerin yerin yani toprağın besleyici özelliği belirtilmiştir: *üzä kök t(ä)ñri y(a)rl(ı)k(a)duķ üç(ü)n (a)sra y(a)g(ı)z y(ä)r ig(i)t(t)ük üç(ü)n (ä)lim(i)n törüm(i)n (ä)t(i)nt[(i)m]"* "Yukarıda lutfettiği için, aşağıda yağız yer beslediği için devletimi ve kanunlarımı düzene koydum." (Terhin, Batı str. 3). Kutsiyet atfedilen toprağa üretgenliği ile ana sıfatı verilmiştir ki bu durum toprağa Türkler tarafından ana sevgisiyle saygısı duyulduğunun bir işaretidir: *(ö)gük k(a)tun y(ä)r(im)kä (a)dr(ı)lt(ı)m "Sevgili ana hatun yerimden ayrıldım."* (Uyuk Turan Kitabesi, str. 4) (Barutcu Özönder 1998: 175).

Orhun yazıtlarında sosyal hayatla ilgili Köktürklerden keçe çadırlarda yaşayan, kımız içip, et yiyen göçebeler olarak bahsedilir (Golden 2002: 124 aktarma Gül 2004:61). Ancak bu, Köktürkler döneminde tarımın olmadığı anlamına gelmez. Gerek Köktürkler gerekse öncesinde Hunlar⁴ döneminden kalan sulama kanallarının varlığı bilinmektedir. Bu, Hunlar ve Köktürklerin konar-göçerliğe bağlı olarak hayvancılık, avcılık yanında az da olsa tarımla uğraştıklarını gösterir. Köktürk kağanı Kapgan Kağan'ın tohum ve toprak işlemek için *sabanı* Çin'den getirterek tarım yapmak istediğini yine kaynaklardan görebilmekteyiz. Kapgan Kağan Kitanlara karşı Çinlilere yardım etme karşılığında; "Çin'den üç bin adet tarım aleti, onbin libre demir, sekizbin kilo tohumluk darı..." gibi şartları olan bir anlaşma yapmıştır. Bu da Köktürklerin sadece hayvancılıkla geçinen göçebe bir toplum değil, tarımı da bildiklerini ortaya koyan önemli bir delildir (Gömeç 1999:51). Bahatin Ögel bu konuda şu fikri öne sürmüştür:

³ Eren, Türk lehçelerinde *alban>alman*, *çibin>çımın*, *çolpan (çolbon)>çolmon*, *kaban>kaman*, *taban>taman* kelimelerinde görülen fonetik değişimin denominal +n tesiri ile olduğunu ifade etmiştir (Eren 1979:8).

⁴ Yapılan arkeolojik kazılarda Hunların tarımla uğraştığına dair ayrıca pek çok *saban* çeşidi, orak ile ürünlerini muhafaza etmek için kazılmış çukurlar ve mahsulleri öğütmek için kullanılan taşlar bulunmuştur (Ögel 1991: 89).

"Öyle anlaşılıyor ki Göktürk devleti içinde yaşayan ziraatçiler de yavaş yavaş yerleşik hayattan göçebelige geçmişlerdir." (Ögel 1991:165).

2.2. Uygur Metinlerinde

Türkçenin tarihi seyri içinde saban kelimesi ilk defa Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklanmaktadır. Uygurlar döneminde meydana getirilen eserlerin çeşitli türlerde ve çok sayıda olmasından dolayı medeniyetleri hakkında daha fazla bilgi edinebilmekteyiz. Uygurların yaşam ve inanış tarzından kaynaklı olarak tarımda ileri gittiklerini Uygur metinlerinde tespit edilen tarımla ilgili terimlerin çokluğundan anlamak mümkündür. Altun Yaruk, Maytrisimit (Hami Nüşhası), İyi ve ve Kötü Prens Öyküsü gibi tercüme eserlerde tarımla ilgili Türkçe birçok terimin yer alması Uygurların tarımla uğraştıklarının önemli bir işaretidir. (Gül 2004:76-80). Uygur metinlerinde karşılaştığımız **sapan** "saban"; **sapanla-** "sabanlamak, saban ile sürmek" terimleri Uygurların toprağı sürmede kullandıkları en yaygın aracın saban olduğu fikrini güçlendirmektedir (Caferoğlu 1993: 130; Tekin, 1976: 455):...*taşğaru tartıp tük tümen yıl örtlüğ yalınlıg sapanın tilimizni sapanlayurlar ...* (Tekin 1976: 126).

2.3. Karahanlı Türkçesi Metinlerinde

Karahanlılar İslamiyeti kabul eden ilk Türk devleti olarak kabul edilir. Karahanlılar ekonomik olarak bir yandan konar-göçerliği, diğer taraftan yerleşik çiftçiliği devam ettirmişlerdir. Başta Dîvânu Lugâti't-Türk (DLT) olmak üzere Atabetü'l-Hakayık, Kutadgu Bilig⁵, Satıraltı Kuran Tercümesi gibi eserlerden Karahanlı sahasında toprak, toprak işleme aletleri ve ekilen ürün çeşitleri ile ilgili birçok kavramla karşılaşırız. Özellikle DLT bu konuda geniş bir sözcük hazinesine sahiptir. Toprak, toprak ekme ve işleme, ürün çeşit ve hastalıkları ile ilgili geçen kelimeler şunlardır: **Tarıg** "Türklerin çoğunda buğday; bilhassa Oğuzlarda akdarı; tahıl; tohum; ekin", **tarıg biti** "buğdaya düşen küçük kurtçuklar", **tarıgçı** "çiftçi", **tarıglağ** "tarla", **tarıgla-** "ekin sahibi olmak", **tarıglağ** "buğdayı, ekini olan, tahıl ambarı", **tarıglağ** "zahire ambarı", **tarıg tarıgu yir** "ziraat yeri", **tarıg tartın-** "tahıl götürür görünmek", **tarıl-** "(ekin) ekilmek", **tarımsın-** "(ekin) eker görünmek", **tarın-** "(ekin vb.) eker görünmek", **tarın-** "kendi başına, kendisi için ekin ekme", **tarıt-** "ekin ektirmek", **tarıtgan** "çok ekin ektiren", **tarıtlağ** "ekin ektirme niyetinde olmak", **tarıtlağsak** "ekin ekme niyetinde olmak"; ürün çeşitleri **arpa**, **bugday/bugday** "buğday", **burçak** "börülce", **konak** "akdarı", **küç** "susam", **sunu** "çörek otu", **tarıg** "buğday, ekin", **tuturkan** "pirinç", **ügür** "akdarı", **yitim** "keten tohumu" (Ercilasun vd 2014).

Toprak işlemekle ilgili **saban** ve **sabanla-** terimleri de DLT'de geçmektedir. **Saban**: 1. Saban, sapan, bütün aygıtlarıyla çift takımı. 2. Çiftçilik. Şu savda dahi gelmiştir: Sabanda sandırış bolsa örtkünde irteş bolmas. "Tarla ekilip sürülürken kavga olursa, harmanda, çeç zamanında gürlütü olmaz." (DLT/1 1998:402). **Sabanla-**: sabanla sürmek. Ol yerig sabanladı. "o, yeri sabanla sürdü." (DLT/3 1999:342).

⁵ Kutadgu Bilig'de de çiftçi için *tarıgçı* tabiri kullanılmıştır. Bu dönemde çiftçilerin toplum içinde ne kadar önemli bir yere sahip olduğu, ne kadar cömert kişiler olduğu *tarıgçılar birle katılmağnı ayur* "çiftçiler ile ilgili ilişkiyi açıklar" bölümünde çeşitli beyitlerde dile getirilmiştir: *tarıgçı turur kör tağı bir kutu / kereklig kişiler turur bu butu* "Başka bir zümre de çiftçilerdir. Bunlar da gerekli kişilerdir." (KB 4400) (KB 2008:756-757); *tarıgçı kişiler bolur elgi king / bayat birmişinde tutar köngli king* "çiftçilerin elleri geniş olur Tanrı'nın verdiğini geniş gönülle sarf ederler" (KB 4416) (KB 2008:760).

2.4. Harezmi Türkçesi Metinlerinde

Harezmi sahasında meydana getirilen eserlerde tarımla ilgili önemli verilere ulaşmaktayız. Harezmi sahasında da toprak işlemek için **sabanın** kullanıldığı metinlerden anlaşılmaktadır. Kısasü'l-Enbiya'da **saban** "saban, çift sürmeye mahsus alet", İbnü Mühenna Lugatı'nda, **saban sür-** "çift sür-", Altın Ordu yarlık ve bitiglerinde **sabançı** "çiftçi, çift süren" kelimelerinin geçtiğini görmekteyiz (Ünlü 2012:489). Bunların dışında Mahmud bin Ömer Ez-Zemahşerî tarafından kaleme alınan Mukaddimetü'l-Edeb adlı eser de tarımla ilgili pek çok terimi içinde barındırır. Eserde *yer sür-*, *teğirmen tezgindür-*, *ekin köyül-*, *biçesü vağt* gibi tarımla ilgili birçok ifade yer almıştır (Gül 2004:84).

2.5. Eski Anadolu Türkçesi Metinlerinde

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde **saban** kelimesinin tek başına değil tamlama biçiminde kullanıldığı görülür. **Sabanla** ilgili olarak **saban enegi/sapan enegi** ve **saban kulağı/sapan kulağı** "sabanın çene gibi olan tutamağı, el ile tutulan kısmı" ifadeleri tespit edilmiştir (TS 1983:176; Turan 2011: 160)

2.5. Kıpçak Türkçesi Metinlerinde

Kıpçak Türkçesiyle Karadeniz'in kuzeyi ile Mısır, Suriye gibi coğrafyalarda eserler meydana getirilmiştir. Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçaklardan elimize ulaşan tek eser Codex Cumanicus'tur. 1303-1362 yıllarında 17 Fransiskan rahip tarafından yazıya geçirilen eserde tarımla ilgili çeşitli terimler de yer alır. Codex Cumanicus'da **saban** ekim aleti olarak değil, "ekilen alan" karşılığında kullanılmıştır (Argunşah-Güner 2015:543). Mısır ve Suriye coğrafyasında Memluk Kıpçakçasıyla yazılan eserlerin büyük çoğunluğunu ise Araplara Türkçe öğretmek için yazılan gramer ve sözlükler oluşturur. Bu sahada yer alan sözlüklerden toprağın **sabanla** işlendiği ve çeşitli meyve, sebze ve tahılların ekildiği anlaşılmaktadır. Ekme işiyle uğraşana **ekinçi ve sabançı** (Toparlı vd 2003: 221); tarla işlemek için kullanılan alete **şaban** ve tarla sürmek için yapılan eyleme **saban sür-**, **sapan-**, **sapanla-** adı verildiğini görülür (Toparlı vd 2003: 226). Ayrıca *ekin*, *buğday*, *urluğ* "tohum", *arpa*, *burçak*, *tuturğan* "pirinç", *tarı*, *mercümek*, *bakla* gibi ürünlerin ekildiği ya da bilindiği bu sahada yazılan sözlüklerden anlaşılmaktadır (Argunşah-Güner 2016:543; Toparlı vd 2000: 10-11; Toparlı vd 2003).

2.6. Çağatay Türkçesi Metinlerinde

Çağatay metinlerinde de toprak işleme aleti olarak **saban**, toprağı işlemek için yapılan eylem için de **saban sür-** ifadesinin kullanıldığı görülmektedir (Ünlü 2013:932).

Tablo I: *Saban kelimesinin tarihi lehçelerdeki kullanımları*

	sapan	sapanla-	saban	sabanla-	saban sür-	saban ejeği / sapan ejeği	saban kulağı / sapan kulağı
Köktürk							
Uygur	X	X					
Karahanlı			X		X		
Harezm							
Kıpçak			X		X		
Eski Anadolu Türkçesi						X	X
Çağatay			X		X		

2.7. Çağdaş Lehçelerde Saban Aleti

Bugün saban aleti için çağdaş lehçelerden Altay Türkçesinde *salda* ve *andazın* (<Moğ.); Kazak Türkçesinde *soka* (<Rus.); Kırgız Türkçesinde *soko* (<Rus.), *koş* ve *bursun*; Özbek Türkçesinde *àmâç* (<Far.) ve *soka* (<Rus.); Tatar diyalektlerinde *suka* (<Rus.) ve *saban*; Türkmen Türkçesinde *azal* ve *künde* (<Far.); Uygur Türkçesinde *sapan*, *amaç* ve *boğusa*; Başkurtçada *huka* (<Rus.) ve *haban*; Türkmen Türkçesinde *künde* (<Far.) ve *azal*; Karakalpak Türkçesinde *günde* (<Far.); Azerbaycan Türkçesinde *xış* (<Far.) ve *kotan* (<Erm.) kelimeleri kullanılmaktadır (Eren 1999:347; TLS 1992:728-729). Ayrıca Kazan-Tatar Türkçesinde *saban* kelimesinden türemiş şekiller ve birleşik yapıların kullanıldığı görülmüştür. Sabanla uğraşana *sabançı*; sabanı birlikte kullanana *sabandaş*; hasat bayramına *saban tuyu* ya da *sabantuy* denir (Öner 2009:225).

Tablo II. *Çağdaş Türk lehçelerinde saban aleti için kullanılan kelimeler*

	àmâç	andazı	azal	boğusa	bursun	günde	haban	xış	huka	koş	kotan	künde	saban	salda	sapan	soka	soko	suka
Altay		X												X				
Azerbaycan								X			X							
Başkurt							X		X									
Hakas													X					
Karakalpak						X												
Kazak																X		
Kırgız					X					X							X	
Özbek	X															X		
Tatar													X					X
Türkmen			X									X						
Uygur	X			X											X			

3. Anadolu Ağızlarında

Bugün Anadolu'da ekonomik gelişmelere bağlı olarak saban kullanımının birçok bölgede yok denecek kadar azaldığı görülmektedir. Coğrafi nedenler dolayısıyla traktörün girmedığı dağlık bölgelerde az da olsa kullanıldığına şahit olunmaktadır. Günlük hayattan çıkmaya başlayan bu alet ve aletin parçaları ile ilgili adlandırmaların da doğal olarak dilden düştüğü gözlemlenmektedir. Bu konuda Derleme Sözlüğü (DS) önemli bir kaynak olma vasfını korurken, iletişim araçlarıyla hızlı şekilde tek tipleşen kültürlerde derleme çalışmalarının daha geniş alanlarda bir an önce yapılması gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

DS, standart yazı dilinde olmayan gerek sabanla ilgili genel adlandırmalar, gerekse sabanı oluşturan parça ve kısımların adlandırılmalarıyla ilgili geniş malzeme sunmaktadır.⁶ DS Türkiye Türkçesinin ağızlarının Eski Türkçeden devraldığı mirası korumakla kalmayıp zenginleştirdiğinin en güzel delilidir. Adlandırmada kullanılan kelimelerin kökenlerinden hareketle derleme yapılan bölgelerin etkilendiği kültürler hakkında da fikir sahibi olmak mümkündür.

3.1. Anadolu'da Sabanla İlgili Yapılan Genel Adlandırmalar

DS'de Anadolu ağızlarında saban karşılığında kullanılan 16 kelime tespit edilmiştir. Bunlardan 8'i Türkçe, 8'si yabancı kökenli kelimelerdir.

⁶ Makalede Anadolu ağızlarında kullanılan sadece saban ve sabanın temel parçaları ile ilgili adlandırmalar değerlendirilmiş, sabanın ana unsurlarını birbirine bağlayan, parçaların birbirine geçmesi sağlayan ağaç aksam, kayış, çivi, demir ve saban üzerinde bulunan delikler için kullanılan kelimeler çalışma dışında tutulmuştur. Bu kelimeler sayısal açıdan fikir vermesi için aşağıda listelenmiştir: **baş çivisi** "sabanın ökçesi ile oku birleştiren parçaya çakılan ağaç çivi", **davra** "saban kılıcını sikan çivi", **etişken** "sabanın ön tarafına takılan halka çivisi", **ezelgit** "saban okunun eyefe tutturulan çivi", **fisik [fissik]** "sabanda iğ demirini tabana tutturulan demir çivi", **gedakil [gedeliç çivisi, gedekılıç]**; **gerdevul** "boyunduruğu sabana tutturmak için okun ucundaki deliğe sokulan ağaç çivi", **geyve [geve(IV)]**; **gedavla [gevele (I), gedeğle, gevele, gevebe çivisi, geve çivisi, gevere, gevile, gevle (I)]** "saban oku ile saban tabanını bağlayan çivi", **hatırıp** "saban okunu, boyunduruğa bağlayan ağaç çivi", **kazalaç** "sabanın ucunda kayışı tutmaya yarayan delikteki ağaç çivi", **put (II)** "saban demirini eğek demirine bağlayan çengel biçiminde çivi", **soya çivisi** "saban okunu bağlayan aracın önüne çakılan ağaç çivi", **vizik (II)** "sabanda, toprağı derin kazmaya engel olan ağaç çivi", **yedavla [yedecek, edavla, yedegıla]; yidecek** "saban okunu boyunduruğa bağlayan demir ya da ağaç çivi", **kandırır [kandırır, kandiref]** "sabanı boyunduruğa bağlayan "u" biçiminde kayış ya da eğri ağaç"; **asambel** "sabanın okunu boyunduruğa bağlayan kayış", **bizik** "sabanın okuna takılan kılıcı tutmaya yarayan küçük demir parçası", **carif** "sabanın okuyla boyunduruğu birbirine bağlayan ağaç yahut kayıştan bükülmüş halka", **çatalca (II)** "2. toprağı kesip bir yana yatırmak için demirin üst tarafından sabana sokulan keskinin deliğine vurulan demir", **çekecek (III)** "2. sabanın okunun, boyunduruğa bağlandığı ip", **çireşne** "Saban demirinin önüne konan uzun demir", **evef** "saban oku ile boyunduruğu bir ağaca bağlayan ağaç halka", **gede (IV)** "boyunduruğun sabana takılan kısmı", **gezergiç** "sabanla eyefe birbirine bağlamakta kullanılan ağaçtan yapılan bir çeşit araç", **halka (I) [hilke (II)]** "1. saban ile boyunduruğu birleştiren ağaç", **hambol** "sabanın önündeki birinci çifte demir", **harazan [harazan daşsağı]** "2. sabanı ya da pulluk tekerleklerini boyunduruğa bağlayan ağaç", **harol** "buğdayı düzgün bir çizgi üzerine ekmeye yarayan, arkasında iki uzun tahtası olan saban", **iğef** "saban okunu boyunduruğa bağlayan ağaç halka", **kalpak (I)** "saban demiri ile oku birleştirip tutan ağaç", **kârzevil [karzivil]** "sabanda, hayvanın başını boyunduruğa bağlamaya yarayan ağaç parçası, **kılıç (I) [kılıç çivisi, kılıç deliği, kılınç (III)]** "1. saban ökçesini oka bağlayan ağaç parçası", **kıpı (II)** "saban boyunduruğunun ortasında bulunan iki kazık", **kora (VII)** "boyunduruğu sabana bağlayan zincirin takıldığı yer", **korzeval [korzevel]; korzevil [korzoğlu, korzovol, korzövil, körzehil, körzevel, körziyar, körzoğlu, körzövül, körzüval]** "saban okunun ucunda bulunan ve okun boyunduruktaki halkadan çıkmamasını sağlayan eğri bir ağaç", **sünet deliği** "sabanda oku tutak denilen bölüme geçirmek için açılan delik", **tok (IV)** "1. sabanı oka bağlayan ağaç 2. sabanın uç demirini tahta bölümüne bağlayan demir bilezik", **tuğ (I)** "sabanın ok ve eğerini tutturmak için takılan halka", **virni** "sabanın eğri oku", **vizilik ağacı** "sabanı oka bağlayan ağaç", **yatak (VI)** "1. sabanda çift demiri takılan yer", **yıldırma** "sabanın kesici demirini iki yana çeviren aygıt", **zılgar (II)** "sabanlarda kullanılan ayar zinciri ya da ipi".

3.1.1. Türkçe olanlar:⁷

1	cılga (III)-2 [cilğa (II)] (DS/3:910)	3	ökçe (DS/12:4623)	5	zapan (DS/11:4348)
2	kuşlu (II) (DS/8:3016)	4	üçdemirli (DS/11:4056)	6	yapassaban/yapaz (DS/11:4176)

cılga (III)-2 [cilğa (II)]: Necati Demir, cılga kelimesini Karadeniz ağızlarında görülen Kıpçakça unsurlar arasında y->c- değişmesi altında değerlendirmiştir (Demir 2007: 421). Ciritdüzü *Şavşat -Artvin'de tespit edilen kelime Ötüken Sözlük'te ise Gürcüce olarak verilmiştir.

kuşlu (II) (koşlu-kuşlu<koş-u+lu //-u-u-<-o-u-): Bir çeşit ağaç saban. Kelimenin "çeki için hayvan bağlanmış araba, kağı ya da saban" anlamına gelen *koşu* kelimesi ile +lu isimden isim yapım eki ile oluşmuştur. Kelimenin orta hecede bulunan -u ünlüsünü düşürerek ve gerileyici benzeşme yoluyla ağız bölgesindeki şeklini almış olmalıdır. Kelime sadece Aliköy-Isparta'da tespit edilmiştir.

ökçe (<ök "destek, dayanak"+çe): "Saban demirinin takıldığı ağaç parçası ve sabanın elle tutulan yeri" (DS/9 1993:3324) anlamlarında da kullanılan kelime *Saban ökçesi* ifadesinin kısaltmış formu olup anlam genişlemesiyle saban aleti için kullanılmıştır. Gülensoy şüpheli olarak ökçe< ök- "yığmak, kümelemek; yükseltmek" kökünden +çe ile oluştuğunu iddia ederken, Rasanen kelimeyi ök "destek, dayanak" kökünden getirmiştir (Räsänen 1969:370). Kelime Tahanlı *Mersin'de tespit edilmiştir.

üçdemirli (<üç+demir+li): "Üçgen biçiminde saban" karşılığında Bozan -Eskişehir; Maksutlu *Şarkışla -Sivas; -Adana; *Mut köyleri -Mersin'de tespit edilmiştir.

yapaz (I)-3 (<yap- "düzeltmek"+az): "Toprağı derin kazan bir çeşit saban" anlamında Çorum; Samsun; *Merzifon -Amasya'da; **yapassaban** kullanımı Ordu-Ünye'de tespit edilmiştir (Starostin vd 2003:867). Yapaz kelimenin "**yapaz saban**" ifadesinin kısaltması ve s>z tonlulaşması sonucu oluştuğu anlaşılmaktadır.

zapan (<saban): Kelime başında görülen s>z sızıcılığı ve tonlulaşması Anadolu ağızlarında sık görülen bir ses olayıdır. Kelime tonlulaşmış şekliyle Alâattin *Acıpayam -Denizli'de tespit edilmiştir.

3.1.2. Türkçe olmayanlar:

1	aruna (DS/1:337)	5	kotan (I) [köten (I), kötan, kutan, küt (VIII), kütan, küt (VIII)] (DS/8:2936)
2	çırçel (DS/3:1186)	6	hadde (DS/7:2250)
3	engez (I)-2 (DS/5:1752)	7	küllük (VIII) (DS/8:3031)
4	fibe (DS/5:1862)	8	tiringala (DS/10:3938)

aruna (<Gürc. arona): Kelime, DS'de sadece Aşağırmak, Bağlıca, *Arduç- *Şavşat köyleri -Artvin'de tespit edilmiştir. Kelimenin Gürcüce olmasını Artvin bölgesinin tarihi ile coğrafi konumunda aramak gerekir. Bölgenin Gürcistan sınırında bulunması, Gürcülerle

⁷ Kayıt (III), *tahım* kelimeleri Derleme Sözlüğü'nde sabanın da dâhil olduğu bütün tarla sürme ekipmanı içinde değerlendirildiği için çalışmaya alınmamıştır.

kültürel, ticari alışveriş içinde olunması gibi etkenler sonucu Türkçeye girmiştir (Şenol 2015: 36).

çırçel (<Bulg. çırçel<čreslo): Kelime sadece (Uluşiran, *Şiran –Gümüşhane’de tespit edilmiştir (<http://www.otukensozluk.com/>).

engez (I)-2 (<Far. engāz): “Aygıt; cihaz; alet” anlamına gelen kelimenin ağız bölgesindeki formudur. Kelime Emirler, *Ulukışla –Niğde’de tespit edilmiştir.

fibe (<?): Kökenini bulamadığımız kelime Isparta’da tespit edilmiştir.

hadde (<Ar. hadde<hadde saban): Hadde kelimesi Türkçe Sözlük’te “Ezilerek şekillendirilebilen madenlerin kütük, levha, çubuk şeklindeki parçalarını, aralarındaki mesafeler gittikçe daralan bir dizi silindir veya makara arasından geçirmek suretiyle saç, tel, ray vb. duruma getiren makine”. anlamında geçmektedir. Sabanın da toprağı ezmek ve düzeltmek gibi bir işlevi olmasından dolayı “hadde saban” kullanımından kısalarak ağız bölgesinde *hadde* şeklini alması durumu söz konusudur. Türkçede sıkça görülen bu ve buna benzer kullanımların altında yatan sebep söyleyiş kolaylığı ve kısaltma duygusudur. Kelime, Kurthasanlı-Kadınhanı-Konya’da tespit edilmiştir.

kotan (I), köten (I), kötan, kutan, küt (VIII), kütan [küt (VIII)] (<Erm. kutan-kotan): Anadolu’da en geniş kullanım alanı bulan adlandırmadır. (Sarıçalı -Çanakkale; Çeşnigir *Karacabey-Bursa.; Bahattin, *İskilip-Çorum; Samsun; Amasya; Tokat; Kars; Amik ovası Türkmenleri *Reyhanlı, *Antakya-Hatay; Çepni *Gemerek, Sivas ve çevresi; Faraşlı *Kalecik-Ankara; Köşker-Kahramanmaraş; -Kayseri; *Pozantı, Misis-Adana); [**kotan (I) -1**]: İstanbul; *Bayburt -Gümüşhane; Bağlıca -Ardanuç -Artvin; Zarşat -Kars; -Erzurum ve çevresi; Cenciğe, -Erzincan; *Eleşkirt, *Doğubeyazıt-Ağrı; *Erciş -Van; *Ahlat-Bitlis; *İpsala -Edirne; [**kötan**]: Van; [**kutan**]: *Urla -İzmir; *Beşiktaş -İstanbul; Karakoyun *İğdır -Kars).

küllük (VIII) (<Sırp. pulluk<plug) (**k<p// u-u>ü-ü**): Pulluk kelimesinin ağız bölgesinde aldığı şekil olmalıdır. K sesinin p’den daha kolay telaffuz edilmesi, her ikisinin tonsuz-patlayıcı ünsüz olması ve l sesinin inceltici özelliğinden dolayı ağız bölgesinin tercihinden böyle bir değişme göstermiş olmalıdır. Kelime Alanos –Samsun’da tespit edilmiştir.

tiringala (<İt. trinketa ?): Sözlüklerde tespit edemediğimiz kelimelerden biridir. Eren’in etimolojik sözlüğünde geçen İtalyanca “yelkenli gemilerde pruva direğinin en alt serini” anlamındaki **trinketa** kelimesinin anlam değişmesine uğrayarak Rumeli göçmenleri ağzında almış olduğu biçim olabilir. Eren, kelimenin n’li ve n’siz *triquete*, *trinquette*, Fr *triquet*, *trinquet*, formlarıyla bütün Akdeniz dillerinde yaygın olarak kullanıldığı ifade etmiştir. Ayrıca Arap dillerinde de kelimenin türlü biçimlerinin olduğunu belirtmiştir (Eren 1999:417). Kelime Rumeli Göçmenleri-İzmir’de tespit edilmiştir.

3.2 Sabanı Oluşturan Temel Parçalarla İlgili Adlandırmalar

Saban en ilkel toprak işleme aletlerinden biridir. Sabanı oluşturan unsurları temel ve bağlantı parçaları olmak üzere iki alt başlıkta ele almak mümkündür. Biz bu çalışmada sadece sabanı meydana getiren temel parçaları ele alacağız. Sabanın temel parçaları olarak; *boyunduruk*, *saban oku*, *saban ökçesi*, *saban tutamağı*, *saban demiri* ve *saban kulağını* sayabiliriz.

3.2.1. Boyunduruk

“Çift süren veya araba çeken öküzlerin, birlikte çekmelerini sağlamak amacıyla iki ucu öküzlerin boynuna, ortası da saban veya kağnyaya bağlanan uzun ağaç.” (<http://www.otukensozluk.com/>) olan boyundurukla ilgili DS’de başka bir adlandırma tespit edilmemiştir.

3.2.2. Saban oku

Saban oku, boyunduruğu saban ökçesine bağlayan parçadır. DS'de saban oku karşılığında kullanılan 4 kelime tespit edilmiştir. Bunlardan üçü (emek-1, etik (III), tire (I)) Türkçe, biri (muslah) Arapça kökenlidir. Saban oku ile ilgili adlandırmaların çok yaygınlık kazanmadığı, coğrafi olarak dar bölgelerde kullanıldığı görülmüştür.

1	emek (I) (<eņek) (DS/5:1732)	3	muslah (DS/12:4600)
2	etik (III) (DS/5:1798)	4	tire (I) (DS/12:4763)

emek (I) (<eņek): "Saban demirini taşıyan gövde, saban kolu" anlamına gelen eņek kelimesinin η>m gelişmesi sonucu İçerenköy-İstanbul ağız bölgesinde aldığı şekildir.

etik (III) (<et-(i)g): Clauson'da "doğrultma, düzeltme" (1972:50) anlamlarında geçen kelime DS'de sadece Alaçam *Bafra –Samsun'da tespit edilmiştir.

muslah (<Ar.): Arapça "düzeltmiş, ıslah edilmiş" anlamına gelen kelimenin ağız bölgesinde kazandığı anlamdır. Kelime, *Birecik –Urfa'dan derlenmiştir.

tire (I) (<tir-e): "Desteklemek, dayak veya direk dikmek" (DLTD:624) anlamlarına gelen tire (I) DS'de sadece *Nazimiye –Tunceli'de tespit edilmiştir.

3.2.3. Saban ökçesi

"L" şeklinde olan ve bir ucu toprağı işleyen, diğ er ucu sabanı süren kişi tarafından kumanda etmeye yarayan kısım. Toprağı işleyen kısmında toprağı yarması için konik şekilde saban demiri bulunur. DS'de saban ökçesi için alternanslı biçimleri hariç 2 kullanım tespit edilmiş olup, adlandırmaların tamamı Türkçedir.

1	eğek (I)-2 [eğenk-1, eyenk-1, eyengi, eyenk-2, eyink, ernek] (DS/5:1675)	2	saban ökçesi [ökçe (I), ökse (II)] (DS/12:4659)
---	--	---	---

eğek (I)-2 [eğenk-1; eyenk-1; eyengi; eyenk-2; eyink; ernek] (<eņek): Kelimenin Anadolu ağızlarında -ğ- ve -y- formlarının olması η>g>ğ>y sızıcılışması sonucu olmuştur. Kelime çeşitli formlarıyla geniş bir bölgede görülmektedir. **Eğek (I)** (Maruf-Çankırı; -Samsun; Bayadı-Ordu; *Refahiye Erzincan; Haziilyas, Yukarıkale, *Koyulhisar -Sivas); **[eğenk-2] biçimi** (Bayat *Emirdağ-Afyon; Çakır *Şebinkarahisar-Girasun; Havsı *Kelkit -Gümüşhane; Kömür *Kemah-Erzincan; -Elazığ; Vazıldan *Divriği-Sivas); **[eyengi]** şekli (Uluşiran *Şiran-Gümüşhane); **[eyenk-2]** söyleyişi (*Bozdoğan-Aydın; *Şebinkarahisar-Girasun; Uluşiran *Şiran-Gümüşhane; *Tercan-Erzincan); **[eyink]** (-Muğla); **eğenk** (Yeniköy *Aşkale-Erzincan; Başlamış *Dörtöl -Hatay; Çamova *Divriği-Sivas; **ernek** Zığan *Pazar –Rize'de tespit edilmiştir.

saban ökçesi ve ökçe (I)/ ökse (II): Adlandırma, Kumdanlı *Yalvaç -Isparta; *Güdöl -Ankara; Erenkaya *Akseki –Antalya'da "sabanın toprağı batan kısmı", Kumdanlı *Yalvaç –Isparta'da ise "saban okunu tutturmaya yarayan ağaç araç" anlamlarında kullanılmıştır. Saban ökçesi ifadesinin kısaltılmış biçimi olan **ökçe (I)** Çığırı *Dinar-Afyon; *Eğridir köyleri-Isparta; Güney, Salda *Yeşilova, Beşpınar *Tefenni-Burur.; Dağal *Çal, Darıveren *Acıpayam, Söğüt, Honaz, Çöplü *Çivril-Denizli; -Kütahya; Maksutlu *Şarkışla-Sivas; Balcı *Polatlı, Çanılı, *Güdöl, *Ayaş-Ankara; Dolakçı *Mucur, Ömerhacılı *Kaman-Kahramanmaraş; Bahçeli *Bor-Niğde; Akçalar *Seydişehir, *Ermenek-Konya; -Adana; Burhan *Mersin, *Mut köyleri-İçel;

*Serik–Antalya’da ve -ç->-s- ayrışması⁸ sonucu oluşan **ökse (II)** formu Gürcü *Kızılcahamam-Ankara’da tespit edilmiştir.

3.2.4. Saban Tutamağı⁹

Saban tutamağı, sabanın süren kişi tarafından elle tutulan kısmına verilen addır. DS’de bununla ilgili alternansları hariç 4’ü Türkçe [baskı (I)-2, egek (I)-1, ökçe (I)-2, tutak (I)], 1’i Slav (mac) ve 1’i de Ermeniceden gelişen olmak üzere 6 kelime tespit edilmiştir:

1	baskı (I)-2 [başguluḡ] (DS/2:542)	4	ökçe (I)-2 (DS/9:3325)
2	egek (I)-1 [egek (I)-1, eḡenk-1, eyenk-1, eyink, eek, iyenk] (DS/5:1675)	5	poççik (III) (DS/9:3465)
3	mac [maçı, maç (I), maçi (I)-1] (DS/9:3097)	6	tutak (I) [tutamak (VI)] (DS/10:3997)

baskı (I)-2 (<bas-kı) ve başguluḡ (<bas-kı+luḡ): Kelime baskı ve başguluḡ formlarıyla Honaz köyleri–Denizli; Susurluk-Balıkesir ve Antalya’da belirlenmiştir.

egek (I)-1 (<eḡek): Kelimenin çeşitli formlarıyla birlikte geniş bir bölgede kullanıldığı görülmüştür: Kelimenin -ḡ ve -y- formlarının olması -ḡ- sesinden geliştiğinin göstergesidir. *Çivril-Denizli; -Bodrum; Saray-Çankırı; *Ladik-Samsun; *Ünye, Uzunmusa, Danışman *Fatsa-Ordu; *Yıldızeli-Sivas; Gürcü *Kızılcahamam-Ankara; Eskere, Geriçam *Köyceğiz, Yerkesik-Muğla; **legek (I)-1]:** Karahisar *Tavas–Denizli; **leḡenk-1]:** Nikfer *Tavas-Denizli; Gelenbe *Kırkağaç-Manisa; Yeniköy-Balıkesir; Bozan-Eskisehir; Yeniköy *Aşkale-Erzincan; Gözene-Malatya; Hisarcık *Yayladağı-Hatay; **leyen-1 / eyink]:** (Tilkili *Tavas-Denizli; Alanlı-Aydın; Selimşahlar-Manisa; *Kelkit-Gümüşhane; -Elazığ; *Arapkir, Ağın-Malatya; **eek:** *Şebinkarahisar–Giresun; **iyenk:** Küçükçaylı *Dört Yol–Hatay’da tespit edilmiştir.

mac [macı, maç (I), maçi (I) -1] (<Slav.): Tietze, kelimenin Slavca *maçi*’den geldiğini iddia etmiştir (Tietze :1999:21). Eren ise kelimenin Azerbaycan Türkçesinde *mac* “tutak”, Ermenice *maç* “plow handle” şeklinde kullanıldığını, yerel ağızlarda *maçkal* “sabanı yöneten (kimse)” olarak kullanılır” diyerek kelimenin Ermeniceden geldiğini ifade etmiştir (Eren 1999:285). Adlandırmanın alternansları ile birlikte daha çok Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgesinde kullanıldığı belirlenen kelimenin **mac:** Kars ve köyleri, Bahçebaşı-Tokat.; Konursi *Bayburt-Gümüşhane; Narman-Erzincan; *Eleşkirt-Ağrı; **[maç]:** Uluşiran *Şiran-Gümüşhane; **[macı]:** Bağlıca *Ardanuç-Artvin; **[maç (I)]:** (*Yusufeli çevresi-Artvin; -Kars.; -Erzincan; *Erciş, -Van; **[maçi (I)-1]:** (*Şavşat ve köyleri-Artvin’den derlenmiştir.

ökçe (I): Kelime Kirligiret–Konya’da, tespit edilmiştir.

poççik (III) (<Erm. pöçük): Eren, “1. Kuyruk sokumu 2. Kuyruk 3. Uç” anlamlarını taşıyan kelimenin Ermenice *poç* “tail”den geldiğini ifade ettikten sonra Kürtçede de *poç, boç, boçik* şekillerinde geçtiği belirtir. Kelimenin yanlışlıkla Bläsing, Dankoff, Rasonyi tarafından öz Türkçe olduğu zannedilmiştir” der (Eren 1999:339). Sabanın en arka, en uç kısmı olan bölümü için kullanılan kelime ünsüz ikizleşmesiyle ağız bölgelerindeki şeklini almıştır. Kelime Ağlı *Küre-Kastamonu ve Erzincan’da belirlenmiştir.

tutak (I) (<tut-ak): *Güdül ve köyleri –Ankara’da kullanılan kelimenin **tutamak (VI) (<tut-amak)** şekli Ulukışla *Bor –Niğde’de tespit edilmiştir.

⁸ Ayrışma: Boğumlanma noktaları aynı ya da yakın olan ünsüzlerden biri, kelimedeki tekrarı veya itişmesini gidermek, söyleyiş kolaylığı sağlamak için başka bir boğumlanma noktasına geçerek benzerinden uzaklaşmaktadır (Banguoğlu 1974:87).

⁹ Saban tutamağı atasözlerine bile konu olmuştur: “Sabanın tutamağına yapışan el aç kalmaz.”

3.2.5. Saban Demiri

Saban ökçesinin toprağı işleyen kısmına takılan konik şeklindeki demire saban demiri adı verilir. DS'de saban demiri ile ilgili 5 adlandırmanın da Türkçe olduğu dikkati çekmektedir. Bunlar:

1	çizek (I) (DS/3: 1252)	4	gesin (DS/6:2007)
2	çüt demiri (DS/3:1309)	5	kovan demiri (DS/8:2939)
3	geçene (DS/6:1961)		

çizek (I)-1 (<çiz-ek): Kelime *Fatsa –Ordu'dan derlenmiştir.

çüt demiri (<Far. çift / Tr. demiri): Farsça "çift" kelimesinden gelişen "çüt" ile "demir" kelimesinin belirtisiz isim tamlaması şeklinde kalıplaşmasıyla oluşan biçimin ağız bölgesinde aldığı kullanımdır. Kelime *Hozat-Tunceli ve Gaziantep'te tespit edilmiştir.

geçene (<keç-ene): Saban demiri sabanın toprağa geçip toprağı kesen kısmıdır. Parçanın işlevinden hareketler işlek olmayan bir fiilden isim yapım ekinde türetilmiş olabileceğini düşündüğümüz kelime *Fethiye –Muğla'da belirlenmiştir.

gesin (<kes-i-n): Saban demirinin işlevinden hareketle *kes-* köküne –n fiilden isim yapım ekinin getirilmesiyle türetilmiş olabileceğini düşündüğümüz kelime Babik *Pütürge–Malatya'da belirlenmiştir.

kovan demiri (koğ+an demiri): Kelime Sarıyer –Sinop'ta tespit edilmiştir.

3.2.6. Saban Kulağı

Sabanın toprağı altını üstüne getiren kısmıdır. DS'de bununla ilgili 4 Türkçe kelime tespit edilmiştir.

1	buylu-4 [buyru, buyulu, büylü (I), puyru, puyru] (DS/2:807)	3	çatalca (II)-2 (DS/3:1088)
2	çizek (I)-2 (DS/3:1252)	4	kulak (I) (DS/8:2993)

buylu-4 (<Lat. buccula): Kökeni tartışmalı kelimelerden biridir. Tezcan, kelimeyi Eski Türkçe döneminden beri tanıklanan *buyla/boyla* kelimesi ile ilişkilendirmiş, tarihi lehçelerdeki kullanımlarını vererek *buylu* formunun *buyla/boyla*'dan gelişerek Anadolu ve Rumeli ağızlarındaki ses ve anlam değiştirmiş şekli olduğunu iddia etmiştir. Kelimenin Türkçe mi ödünçleme mi olduğu sorusunu yanıtızsız bırakmıştır (Tezcan 1975:57-64). Tietze, Tzitzilis'in etimolojisini esas aldığı açıklamada "öküz arabasında tekerleğin çıkmaması için mazı başına takılan eğri çivi" karşılığında kullanılan kelimenin Latince *buccula*'dan Yunancaya *vukla* şeklinde gelişme seyri izlediğini belirtmiştir (Tietze 2002:376; Tzitzilis 1987:32). DS'de [buyru, buyulu]-4, büylü (I)-1, puyru [puyru] gibi alternansları olup özellikle Ege, Marmara ve Akdeniz bölgelerinde geniş bir sahada kullanıldığı belirlenmiştir. **Buylu, [buyru, buyulu-4]** *Susurluk-Balıkesir; Kızılcaören-Kütahya; Avcaklar *Gölpazarı-Bilecik; İnebeyli, *Karamürsel-Kocaeli; Dereköy-Istanbul; -Edirne'den; **büylü (I)-1** *İnegöl-Burdur; *Gürün-Sivas); **[puyru]** Sungurpaşa *Yenişehir-Bursa; İpkaiye *Biga-Çanakkale; Pazarcık *Bozüyük-Bilecik; Satılmış-Eskişehir; Bulgaristan göçmenleri-Istanbul; Sirkeli-Adana; *Tarsus-İçel; Korucu *Keşan-Edirne; **[puyru]** *Kurşunlu-Çankırı'dan derlenmiştir.

çizek (I)-2 (<çiz-ek): Kelime Sinop'tan derlenmiştir.

çatalca (II)-2 (<çat-al+ca): Kelime Tokat; Şihlar *Ulubey –Ordu'da tespit edilmiştir.

kulak (I) (<saban kulağı): Kelime, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde tanıklanan *saban*

kulağı ifadesinin kılınmasından meydana gelmiştir. Kulak ifadesi bu formuyla Oğuz *Acıpayam, Çöplü *Çivril-Denizli; Eymir *Bozdoğan-Aydın; *Susurluk, Yeniköy-Balıkesir; *Akyazı ; -Bolu; -Çankırı; *Antakya-Hatay; *Bor-Niğde; *Çumra, *Ermenek-Konya; *Anamur-İçel; *Milas, Yerkesik-Muğla; -Edirne; *Lüleburgaz, Çavuşköy *Babaeski-Kırklareli; *Saray-Tokat'ta belirlenmiştir.

Sonuç

Bu çalışmada sadece saban ve sabanı oluşturan temel parça ve kısımlarla ilgili adlandırma formları ele alınmıştır.

1) DS'de saban ve sabanın temel parçaları ile ilgili -alternansları hariç-36 kelime tespit edilmiştir. Bunlardan 23'ü Türkçe kelimelerden gelişmiştir: *cılga* (III)-2, *kuşlu*, *ökçe*, *üçdemirli*, *yapaz*, *yapassaban*, *zaban*; *emek*, *etik*, *tire*; *eğek*, *saban ökçesi*; *baskı*, *eğek*, *ökçe*; *tutak*, *geçene*, *gesin*, *çizek*, *kovan demiri*; *çizek*, *çatalca*, *kulak*). Geriye kalan kelimelerden 1'i Sırpça (*küllük*), 1'i Gürcüce (*aruna*), 1'i Bulgarca (*çırçel*), 1'i Slavca (*mac*), 2'si Arapça (*hadde*, *muslah*), 2'si Ermenice (*kotan*, *poççik*), 1'i Latince (*buylu*), 1'i Farsça (*engaz*), 1'i İtalyanca (*tiringala*), 1'i Farsça/Türkçe (*çüt demiri*) dillerinden gelişmiştir. Birinin (*fibe*) kökeni belirlenememiştir. Türkçe adlandırmaların genelde İç Anadolu, Akdeniz ve Ege bölgelerinde; Slavca, Gürcüce, Bulgarca, Sırpça, Ermenice, Latince kaynaklı kelimelerin daha çok Doğu Karadeniz, Doğu Anadolu bölgesinde; Arapça ve Farsça adlandırmaların İç Anadolu ve Güneydoğu, İtalyancadan geliştiğini düşündüğümüz kelimenin ise Ege bölgesinde dar alanlarda kullanıldığı görülmüştür. Bu durum bölge ağızlarının etkilendiği dil ve kültürlerin belirlenmesinde fikir vermektedir. Yabancı dillerden alıntılanan kelimelerin genellikle Türkçenin ses yapısına uydurulduğu görülmüştür. Anadolu ağızlarında özellikle Rumca ve Ermenice olmak üzere Slavca, Gürcüce, Bulgarca, İtalyanca gibi kelimelerin kökenini, gelişimini ortaya koyan yeterince çalışma olmamasından dolayı bunların tespitinde zorluklarla karşılaşmaktadır. Bu sahada çalışma yapmış olan Tietze, Tzitzilis, Eren, Dankoff, Bläsing gibi araştırmacıların eserlerini destekleyici çalışmalar yapılmalıdır.

2) DS'de sabanla ilgili kayıt altına alınan kelimeler hakkında üniversitemiz Türk Dili ve Edebiyatı Bölümündeki öğrencilerle yaptığımız ankette kelimelerin hiçbirinin bilinmediği görülmüştür. DS'deki adlandırmaları ileri yaş aralığındaki, belli dönem kırsalda yaşamış ve sabanla tarla sürmüş kişilere sorduğumuzda da birçok adlandırmanın bilinmediği ya da unutulduğu gözlemlenmiştir.

3) Üzerinde inceleme yaptığımız kelimelerin hiç birinin standart yazı dili sözlüğünde mevcut olmadığı görülmüştür. Dil canlı bir varlıktır. Tarımdaki teknolojik gelişmelere bağlı olarak kullanımı daralan, hatta bitme aşamasına gelen saban aleti beraberinde saban ve sabanı oluşturan temel parçalara ait kelimelerin de unutulması sürecini hızlandırmıştır. Hızlı biçimde tek tipleşen dillerin kaybolmakta olan söz varlığının tespiti için ağız araştırmalarının ne kadar önemli ve öncelikli olduğu ortadadır.

Summary

The language as a unique entity of human being is the most important reflector and carrier of culture from past to future. Language carries traces of the geography and the nation that lives on this geography. It is possible to have an idea about nation's lifestyle, worldview and their culture by looking at the vocabulary of language. Change on the vocabulary means the change on lifestyle, the way of perceiving the world and the culture. Every element comes into use in daily life brings new voices to the vocabulary, and every element that comes out of our life causes the words corresponding to it to extinct. Turkish word "saban" [plow] is one of the most typical example of this situation. As a tool for soil cultivation, the plow has been used

as a plowing tool in agriculture until recently, but with the development of technology today it has come out of great use and left its place to more mechanical tools. This development has accelerated the process of extinction from the language of our word about plowing and plowing elements. In this context, the *Compilation Dictionary* [Derleme Sözlüğü] prepared by the Turkish Language Institute is an important resource in terms of accommodating the forgotten words which are not used in standard written language today. In this study, after giving information about the etymology of the "saban" and its state in historical and contemporary dialects, the general nomenclature about "saban" in the Anatolian dialects and the lexical about the naming forms related to the basic parts and parts forming the plow (saban) have been tried to be revealed.

In this study, only the naming forms related to the plow and the constituent parts and sections of plow are discussed.

1) In DS, 36 words related to plow and the main parts of plow, except for their alternative, were determined. The origin of one of them (*fibe*) could not be determined. 23 out of them were developed from Turkish words: *cılga* (III)-2, *kuşlu*, *ökçe*, *üçdemirli*, *yapaz*, *yapassaban*, *zaban*; *emek*, *etik*, *tire*; *eğek*, *saban ökçesi*; *baskı*, *eğek*, *ökçe*; *tutak*, *geçene*, *gesin*, *çizek*, *kovan demiri*; *çizek*, *çatalca*, *kulak*). The remaining words include 1 Serbian (*küllük*), 1 Georgian (*aruna*), 1 Bulgarian (*çırçel*), 1 Slavic (*mac*), 2 Arabic (*hadde*, *muslah*), 2 Armenian (*kotan*, *poççik*), 1 Latin (*buylu*), 1 Persian (*engaz*), 1 Italian (*tiringala*), 1 Persian/Turkish (*çüt demiri*). It was seen that Turkish nomenclature is generally used in Central Anatolia, Mediterranean and Aegean Regions, Slavic, Georgian, Bulgarian, Serbian, Armenian, Latin origin of the words are mostly in the Eastern Black sea Region and Eastern Anatolia Region, Arabic and Persian nouns are in Central Anatolia and Southeastern regions and the word we think it developed from Italian is used in narrow areas in the Aegean region. This situation gives an idea in determining the languages and cultures in which the dialects of the region are affected. It was seen that the words quoted from foreign languages were generally adapted to the phonetic structure of Turkish. Because there is no enough study that suggests the origin and development of such words as Slavic, Georgian, Bulgarian, Italian and particularly Greek and Armenian in Anatolian dialects, there are difficulties in identifying them. Studies should be done for supporting the Works of such researchers as Tietze, Tzitzilis, Eren, Dankoff, Bläsing.

2) In the questionnaire we conducted with the students of the Department of Turkish Language and Literature at our university about the words recorded on the plow in DS, none of the words were known. When we ask the nomenclature in DS to people at the old age, who lived in rural areas for a certain period and lowed fields, it was observed that many names were not known or forgotten.

3) None of the naming forms about plow in DS are available in the standard written language dictionary. Language is a living entity. Along with the plow tool whose usage shrinks due to technological developments in agriculture and that even comes to the stage of non-availability, forgetting of the 36 words of the plow and its basic parts has accelerated the process. It is obvious how important and prioritized dialect research is to detect vanishing vocabulary of rapidly uniformed languages.

Kısaltmalar**Ar.** Arapça**Bulg.** Bulgarca**DLT** Dîvânu Lugâti't-Türk**DLTD** Dîvânu Lugâti't-Türk Dizini**DS** Derleme Sözlüğü**Erm.** Ermenice**Far.** Farsça**Gürc.** Gürcüce**İt.** İtalyanca**Lat.** Latince**OT.** Orta Türkçe**Sırp.** Sırpça**Slav.** Slavca**TLS** Türk Lehçeleri Sözlüğü**Yun.** Yunanca

KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan (1969), "Kelime Ölümü Olayı ve Türk Yazı Dilindeki Örneklerinde Arapça ve Farsça Unsurların Etkisi Üzerine Notlar", *Necati Lugal Armağanı*: 97-108.
- ARGUNŞAH, Mustafa-GÜNER, Galip (2015), *Codex Cumanicus*, İstanbul: Kesit Yay.
- ATA, Aysu (1997), *Naşırü'd-din bin Burhânü'd-din Rabğuzî, Kışaşü'l-Enbiyâ (Peygamberler Kıssası) I, Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, II. Dizin, Ankara: TDK Yay.
- ATALAY, Besim (hzl./1999), *Divanü Lûgati't-Türk Dizini*, Ankara: TDK Yay.
- ATMACA, Emine (2018, Mayıs), "Antalya'nın Elmalı İlçesinin Köylerinde Kullanılan Tarım Alet İsimleri", *4th Language, Culture, Literature Symposium, Akdeniz Universtiy Faculty of Letters Department of English Lnaguage and Literature*.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1974), *Türkçenin Grameri*, İstanbul: TDK Yay.
- BLÄSİNG, Uwe (1992), *Armenisches Lehngut im Türkeitürkischen am Biepiel von Hemşin*, Rodopi, Amsterdam-Atlanta: GA.
- BRENDEMOEN, Bernt (1999), "Doğu Karadeniz Ağızlarının Sözcükleri ve Sözlükleri", *Kebikeç*, 7-8: 77-83.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1993), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Derleme Sözlüğü* (1993), C. 1-12, Ankara: TDK Yay.
- DİLÇİN, Cem (1983), *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- COŞAR, Mevhibe (2016), "Gümüşhane Ağızlarından Derlenmiş Deyimler Üzerine", *Mavi Atlas Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Elektronik Dergisi*, 6: 1-17.
- DANKOFF, Robert (1995), *Armenian Loanwords in Turkish*, Wiesbaden.
- DEMİR, Necati (2007), "Karadeniz Ağızlarında Kıpçak Türkçesi Özellikleri", *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I 24-29 Eylül 2000*, Ankara TDK Yay.
- ERDAL, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation, C. 1-2*, Wiesbaden.
- EREN, Hasan (1960), "Anadolu Ağızlarında Rumca, İslavca ve Arapça Kelimeler", *TDAY-B*: 295-371.
- EREN, Hasan (1975, Mart), "Türkçede Rumca Alıntılar", *Türk Dili*, XXXI, 282: 180-183.
- EREN, Hasan (1979), "Türklerde Ekinciliğin Gelişmesine Katkıları", *Türkoloji Dergisi*, VIII: 1-29.
- EREN, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Bizimbüro Basımevi.
- EREN, Hasan (2004, Kasım), "Sapla Samanı Karıştırmak", *Türk Dili*, Kasım 2004: 656-659.
- GÖMEÇ, Sadettin (1999), *Kök Türk Tarihi*, Ankara: Akçağ Yay..
- GÜL, Bülent (2004), *Eski Türk Tarım Terimleri*, Ankara: Hacettepe Ün. Sosyal Bilimler Ens. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- GÜLENSOY, Tuncer (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, C. 2, Ankara: TDK Yay.
- GÜZEL, Ferdi (2019), *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Yapım Ekleri*, Ankara: TDK Yay.
- KARAHAN, Leyla (1996), *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Ankara: TDK Yay.
- NECİP, Emir Necipoviç (2013), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- NDELYAYEV, V. M.-NASİLOV, D. M.-TENİŞEV E. R.-ŞÇERBAK A. M. (1969), *Drevnetyurskiy Slovar*, Leningrad.
- ÖGEL, Bahattin (1991), *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 4. Baskı, Ankara: TTK Yay.
- ÖLMEZ, Mehmet (2006), "Türkiye'deki Ağız Çalışmalarının Sözlükleri ve İlk Ağız Sözlükleri", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 16: 205-210.
- ÖNER, Mustafa (2008), "Türkçede Rumca ve Yunanca Alıntılar Üzerine", *III. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı, Bilkent Üniversitesi-Lefke Avrupa Üniversitesi 25-28 Eylül 2008*, Lefke Avrupa Üniversitesi Yay.: 293-299.
- ÖNER, Mustafa (2009), *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- ÖZÖNDER, Sema Barutcu (1998), "Yenisey Kitabeleri ve Yer-Sular", *Journal of Turkish Studies*, vol. 22: 171-184.
- ÖZYETGİN, Melek (1996), *Altmordu, Kırım ve kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, Ankara: TDK Yay.
- RÄSÄNEN, Martti (1969), *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Lexika Societatis Fenno-Ugricae XVII/1, Helsinki.

- STAROSTİN, S.A.-DYBO, A.V.-MUDRAK, O. A. (2003), *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*, Brill, Leiden-Boston.
- SEVORTYAN, E. V., *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskiy Yazıkov*, Moskova. I (1974), II (1978), III (1980), IV (1989), V (1997), VI (2000).
- ŞENOL, Sevgi (2015), *Ardanuç Ağzı İnceleme-Derleme-Sözlük*, Bursa.
- TAŞ, İbrahim (2009), *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*, Ankara: TDK Yay.
- TEKİN, Şinasi (1976), *Uygurca Metinler II: Maytrisimit*, Ankara: Atatürk Ün. Yay.: 263, Sevinç Matbaası.
- TEPELİ, Yusuf (hzl./2002), *Derviş Muhammed Yemini, Fazilet-nâme*, Ankara: TDK Yay..
- TEZCAN, Semih (1975-1976), "Eski Türkçede Buyla ve Baya Sanları Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*: 53-69.
- TIETZE, Andreas (1999), "Wörterbuch der Griechischen, Slavischen, Arabischen und Persischen Lehnwörter im Anatolischen Türkisch (Anadolu Türkçesindeki Yunanca, İslavca, Arapça ve Farsça Ödünçleme Sözlüğü)", (Der. Mehmet Ölmez), İstanbul: Simurg Yay.
- TIETZE, Andreas (2002), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati A-E*, C.1, İstanbul: Simurg Yay.
- TIETZE, Andreas (2009), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati F-J*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- TOK, Gökhan (2001, Eylül), *Tarih Öncesi Orta Asya*, Bilim ve Teknik: 92-96.
- TOKER, Mustafa (2017), "Saksı" Kelimesinin Kökeni Üzerine", Sivas: *Uluslararası Toprak Sempozyumu*.
- TOPARLI, Recep- ÇÖGENLİ, Sadi- YANIK, Nevzat (hzl./2000), *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Muğalî*, Ankara: TDK Yay.
- TOPARLI, Recep- VURAL, Hanifi- KARAATLI, Recep (2003), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- TURAN, Fikret (2011), *Eski Oğuzca Sözlük Bahşayış Lüğati*, İstanbul: Bay Yay.
- Türk Lehçeleri Sözlüğü-I* (1992), (hzl.) Komisyon, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- TZITZİLİS, Christos (1987), *Griechisch Lehnwörter im Türkischen*, Verlag Deb Terreichischen Akademie Der Wissenschaften Wine.
- ÜNLÜ, Suat (2013), *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Yay.
- , (2012), *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Yay.
- YÜCE, Nuri (1993), *Mukaddimetü'l-Edeb (Hârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuster Nüshası)*, Ankara: TDK Yay.
- AHMET VEFİK PAŞA (1876), *Lehçe-i Osmânî*.

Online Kaynaklar

<http://www.otukensozluk.com>

<http://www.lugatim.com/>